

RIITTA OITTINEN

Historiapolitiikkaa pikakelauksella

Rem Koolhaas eurosirkusteltille

**EU-instituutioiden mielestä Euroopan historia on liian seksikäs aihe jätettäväksi vain tutkijoille: Hollannin EU-puheenjohtajakaudella 2004 Brysselin eurokortteleiden tuntu-
massa seisojien pari kuukautta iso populaarihistoriallinen rakennelma, ns. eurosirkusteltille. Se oli suunniteltu ravistelemaan käsityksiä EU:sta puisevana ja kansalaisista etäännyneenä byrokratian pesänä.**

■ Virallisesti *The Image of Europe* -nimellä kulkeneen näyttelyn pääsisältö oli 80 metrin kuvapaneeli, joka esitti valittuja paloja jäsenvaltioiden, EU:n, Euroopan ja maailman historiasta.¹

Eurosirkusteltille vastasi kiistelty hollantilainen arkkitehtiguru Rem Koolhaas työryhmineen, johon kuului kaksi historiantutkijaa. Shokeeraamisesta pitävä Koolhaas on ollut pitkään median lemmikki. Vallan symbolit kiehtovat häntä, ja hänellä itsellään on vaikutusvaltaa sekä Harvardin yliopiston professorina että menestyneenä arkkitehtina. Viime vuosina Koolhaas on ollut julkisuudessa myös toimittuaan yhdistettynä imagokonsulenttina ja tilausintellektuellina Euroopan identiteettiä, symboleja ja historiaa käsittelevissä projekteissa.²

Yksi niistä on eurosirkusteltille. Teltasta löytämäni rikas materiaali antaa kiinnostavan kurkistusaukon siihen, miksi, miten ja millaista tietoa eurobyrokratiassa, EU:n jäsenvaltioiden tiedotusvälineissä ja cyber-

1. Selkeyden vuoksi viitataan teltaan mennessä aika-
muodossa, vaikka sen mahdollisuus ilmestyä esille
uudelleen on olemassa. Teltasta esim. 'Citizens' In-
terests. Did you say "Europe"?, *Europa Newsletter* 21.4.
2004, [http://europa.eu.int/newsletter/archives2004/
issue42/index_en.htm](http://europa.eu.int/newsletter/archives2004/issue42/index_en.htm).

2. Koolhaasista esim.: [www.nai.nl/nl/extras/dossier_oma/
dossier_oma_alg.html](http://www.nai.nl/nl/extras/dossier_oma/dossier_oma_alg.html).

avaruudessa liikkuu.³ Samalla tämä tapaus-
tutkimus paljastaa joitain tapoja ja tyyliä,
joilla arkkitehdit liikkuvat *heritage* -käsitteen
alle kuuluvilla laajoilla kentillä.

Menneisyys, mielikuvat ja Koolhaas

God is dead, the author is dead, history is
dead, only the architect is left standing...
an insulting evolutionary joke...
(Koolhaas, Junkspace)⁴

Rem Koolhaasia pidetään modernin arkkitehtuurin kansainvälisenä klassikkona. Hän on suunnitellut muun muassa Euralille-
alueen asemakaavan Lillissä Ranskassa ja sen yhteyteen kokous- ja näyttelyrakennuksen Grand Palais. Hänen tunnetuimpiaan töitään ovat myös Hollannin uusi suurlähetystö Berliinissä ja Portugalin Porton konserttitalo. Koolhaas sai Pritzker-palkinnon 2000 ja vuoden 2005 alussa EU:n Mies van der Rohe -palkinnon. Pintajulkisuudessa Koolhaas on näkynyt muun muassa New Yorkin Prada -myymälän sisustuksen johdosta, jota on verrattu päättymättömään museonäyttelyyn.

Toisen maailmansodan jälkeen arkkitehdit ovat yhä enemmän astuneet kulutuksen, massakulttuurin ja mediateollisuuden kentille.⁵ Toimittajana ja käsikirjoittajana työskennellyt Koolhaas osaltaan todentaa kehitystä. Uransa alkuvaiheessa hän kirjoitti enemmän kuin rakensi.⁶ Koolhaasin provo-

3. Käyttämäni aineisto on sekalaista: tekijöiden lausuntoja ja näiden referointia, rajoitettuun jakeluun tarkoitettua lehdistömateriaalia, raportteja, artikkeleita, blogeja, nettikeskusteluja, vitsejä, huhuja, videoitu luento ja muuta kuvamateriaalia. Materiaalin jäljittämiseksi auttoivat erilaiset tietopalvelut, kuten Factiva®. *Volume* -lehden liitteeseen 'AMO, History of Europe and the European Union' (2005:1) on painettu kuvaosudet näyttelyn Euroopan ja EU:n historioista. Arkkitehti Bert de Muynck, Elena Heitsch (Haus der Kunst), Thierry Meéus (Mini-Eurooppa) ja Suomen, Hollannin ja EU:n virkamiehet antoivat arvokasta tietoa. Koska teltasta kirjoitettiin sitä näkemättäkin, totean varmuuden vuoksi käyneeni siellä.

4. Rem Koolhaas, 'Junkspace', *Bridge The Gap*, www.btgjapan.org/ (noudettu 5.5.2005).

5. Robert Venturi & Denise Scott Brown & Steven Izenour (1972) *Learning from Las Vegas*, Cambridge, Mass: MIT Press.

6. Sarah Williams Goldhagen, 'Kool Houses, Kold Cities', *The American Prospect* 17.6.2002.

katiiviset ja teoreettiset kirjoitukset sisältävät paljon kikkailua ja brändäämistä. Olipa mitä mieltä tahansa hänen graafisten tai sanallisten ilmaisujensa sisällöstä (I ♥ EU; ”arkkitehtuuri on liian hidasta”, ¥€\$), akateemisen kuiviksi niitä ei voi kutsua: ”Sweathshop Demographics”, ”Slum Sociology” ja ”Perverted Architecture” julistaa hänen toimittamansa, mainoksilla kustannettun *Content*-julkaisun kansi.⁷ Koolhaas on jopa hankkinut esimerkiksi käsitteelleen *Market Realism*© copyright-suojan.⁸ Hänen välillä tajunnanvirtaa muistuttava tyylinsä poikkeaa humanistisista ja yhteiskuntatieteellisistä tavoista kirjoittaa ja dokumentoida väitteitä; alueelliset ja ajalliset loikat ovat laajoja. Esimerkiksi *junk-space* on tiivistyksiä ja heittoja sisältävä käsitteenmäärittely arkkitehtuurin historiasta ja ajan kulusta: ”Kaikki pinnat ovat arkeologisia, eri aikakausien päällekkäin asettelua,” on pitkän kirjoituksen yksi lause.⁹ Koolhaasille tyypillistä on kierrättää ja muokata historiallisia elementtejä aina keskiajan maalauksista valokuviin, ja populaarikulttuurista silkkään kaupallisuuteen.¹⁰

Rem Koolhaas ei siis tullut tyhjästä pohtimaan EU:n imagoa ja hämmentämään historiakäsityksiä. Jo hänen kirjansa *Delirious New York* (1978) oli kuvallinen ja sanallinen hymni 1900-luvun alun Manhattanin rakentajille.¹¹ Hiljattain Koolhaas totesi Berliinissä vallitsevan ”kammottavan muistiteollisuuden”. Lausunto on tulkittu hyökkäykseksi Daniel Libeskindiä kohtaan, joka on Berliinin Juutalaisella museolla noussut muistamisen viralliseksi arkkitehdiksi.¹² *Delirious no more* -artikkelissa (2003) Koolhaas puolestaan kritisoi arkkitehtuurikilpailua, joka etsi World Trade Centerin paikan täyttäjää: ”New York merkitään valtavalla kivun ilmentymällä, joka heijastaa ainoastaan vahvojen ylitsevuotavaa itsensääliä. Sen sijaan että aloitettaisiin itsevarmasti uusi luku, siihen tiivistetään supervallan poikihakattu fundamentalismi. Kutsu sitä siten luvun lopuksi.”¹³

Koolhaasin asemaa yhteiskuntapoliittisena keskustelijana ilmentää sekin, että belgradilaiset antropologit, sosiologit, arkkitehdit, taiteilijat ja yrittäjät ovat pohtineet Ser-

bian uutta identiteettiä post-kommunismissa hänen luentonsa pohjalta.¹⁴ Indonesiasa nuorena asunut Koolhaas on myös analysoinut aasialaisten kaupunkien outoa historiattomuutta ja hän on vierailut opiskelijoidensa kanssa Lagosissa, etsimässä ”salatua logiikkaa joka saa dysfunktionaalisen megakaupungin toimimaan”. Tosin juhlistessaan kaupungin köyhyydestä johtuvia epävirallisia systeemejä, Koolhaas on unohtanut niiden hierarkkisyyden ohella sen, miten sotilasdiktatuuri, Maailmanpankki ja Kansainvälinen valuuttarahasto ovat vaikuttaneet Lagosin kehitykseen, sen peruspalvelujen ja kauneusarvojen puutteeseen.¹⁵ Hänen arkkitehtitoimistonsa Pekingiin suunnittelema valtiollinen tv-asemakompleksi on sekin poikunut historiasta vauhtia ottavaa arvostelua: pahimmillaan Koolhaas on rinnastettu Hitlerin hoviarkkitehti Albert Speeriin.¹⁶ Kiinan ihmisoikeustilanteeseen perehtynyt Ian Buruma puolestaan liitti Koolhaasin historialliseen linjaan vallan hehkuun pyrkineitä rakentajia, kuten Le Corbusieriin, joka yritti herättää sekä Vichyn että Stalinin hallinnon kiinnostuksen projekteillaan.¹⁷

7. Rem Koolhaas & Simon Brown & Jon Link (2004) *Content*, Köln: Taschen.

8. Esim. Hal Foster, 'Image building', *ArtForum*, 24.10.2004, www.findarticles.com/p/articles/mi_m0268/is_2_43/ai_n7069275/pg_1 (noudettu 4.5.2005).

9. Rem Koolhaas (2004), 'Junk-space', teoksessa *Content*, 162–171.

10. Esim. Rem Koolhaas & Bruce Mau (1995) *S,M,L,XL*. New York: Monacelli press.

11. Rem Koolhaas (1978) *Delirious New York: a retroactive manifesto for Manhattan*, London: Thames and Hudson (uusi laitos 1994).

12. Mark Leonard, 'Profile of Rem Koolhaas', *Foreign Policy Center articles* 6.3.2004, <http://fpc.org.uk/articles/243> (noudettu 9.5.2005).

13. Rem Koolhaas, 'Delirious no more. Waning Space: I _ NY', *Wired magazine* 11.6.2003, www.wired.com/wired/archive/11.06/i_ny.html (noudettu 9.5.2005). Libeskind voitti kyseisen kilpailun.

14. www.nlembassy.org.yu/contents/news/c_02july2003_koolhaas.htm (noudettu 8.5.2005).

15. Matthew Gandy (2005) 'Learning from Lagos', *New Left Review* May-June, 37–52.

16. Pamela Hemelrijk (2004) 'Hoe lelijker hoe liever of: de fascistoïde kubussen van Rem Koolhaas', *De gezonde roker*, www.theovangogh.nl/indexc.html (noudettu 3.3.2005).

17. Ian Buruma, 'Don't be fooled. China is not squeaky clean', *The Guardian* 30.7.2002; myös esim. 'Rem Koolhaas. The New Icon of Chinese State-Control', <http://urbanxml.com/> (noudettu 16.5.2005).

Kritiikki ei ole pysäyttänyt Koolhaasia, saati hänen monialaista lähestymistapaansa. Hänen Rotterdamissa ja New Yorkissa sijaitseva toimistonsa Office for Metropolitan Architecture (OMA) ja sen kyljessä toimiva think tank -ryhmä AMO ovat osallistuneet yli kolmeenkymmeneen hankkeeseen, joissa kyse on oheistuotteista tai tuoteistamisesta. AMO ilmoittaa toimivansa arkkitehtuurin ja urbanismin ohella sosiologian, teknologian, median ja politiikan alueilla.¹⁸

€U kutsuu

Rem Koolhaas on viime vuosien aikana astellut EU:n vallan porteista epävirallisiin palavereihin useamman kerran.¹⁹ Sysäys hänen Euroopan identiteettiä pohtivalle hankkeelleen tuli vuonna 2001, kun silloinen Euroopan komission puheenjohtaja Romano Prodi ja Belgian pääministeri Guy Verhofstadt kutsuivat koolle kahdentoista hengen kansainvälisen aivoriihen.²⁰ Tämän ”korkean tason intellektuelliryhmän” tehtäväksi annettiin käydä kriittistä keskustelua sekä EU:n pääkaupungin Brysselin tarpeista, tehtävistä ja rakennussuunnittelusta että EU:n symbolisesta representaatiosta. Loppuraportti kirjaa ryhmän puheenjohtajan Umberto Econ esittelyn siitä, miten Euroopan historiassa on ollut kahdenlaisia ideoita pääkaupungista. Ensimmäistä edustaa auringokuningas Ludvig XIV:n malli hallintovallan ja kulttuurisen pääoman keskukselta, joka ulottaa vaikutuksensa koko valtakuntaan. Tämän ”puumallin” vastakohtaksi Eco asetti Brysselin kaltaisen useista ”palvelimista” koostuvan, verkostomaisen kaupungin.

Econ rautalankamalli kontrastoituu Koolhaasin ”kovaa” pääomaa esittelevään koosteseen, jossa Brysselin ja Euroopan unionin identiteettiä tarkastellaan rönsyilevän tilasto- ja kuvamateriaalin avulla.²¹ Raportissa on karttoja esimerkiksi Rooman valtakunnasta, Nato- ja euroviisumaista. Koolhaasin visioima ”Maximum Europe” – joka oli eurosirkusteltan työnimi – ulottuu Portugalista Venäjän itäperukoille. €urope-otsikon alla on tuotemerkeistä muodostettu EU-kartta. Siinä on Suomen kohdalla muun muassa Ruka ja Nokia. Samaan tapaan

”Cool Europe” näyttää keskenään vertailukelvottomia brändejä: Suomen kartta muodostuu sanoista *Aalto, Makkinen, Hakkinen, great lakes, design* ja *sauna*. Pohjois-Ruotsin kanssa yhteisiä ovat *solidarity, quality of living* ja *Abba*.²²

Virallisten symbolien tärkeydestä kertoo, että valtavasti hilpeyttä ja jopa raivoa aiheutti raportissa ollut Koolhaasin hahmotelma EU:n uudeksi lipuksi. Tässä ns. viivakoodilipussa kaikkien jäsenmaiden lipuista otetut värielementit on modifioitu tiheäraitaksi pinnaksi, korostamaan eri kulttuuristen identiteettien summaa.²³ Tiedotusvirheitä käsittelevillä verkkosivuillaan komissio joutui jopa vakuuttamaan, ettei virallista sinikeltaista tähtilippua aiottu korvata kansituolikuosiksi pilkatulla mallilla.²⁴

Lipun ohella osa raportin muista EU:ta koskevista ideoista jatkoi ja jatkaa elämäänsä julkaisuissa ja *The Image of Europe* -näytelyssä. Esimerkiksi Saksan radio haastatteli teltan konseptia kehittämässä ollutta arkkitehtiä Rainier de Graafia kesällä 2005, aiheena Euroopan historia ja politiikka.²⁵ AMO:n allekirjoittama julistus ”arkkitehtuu-

18. Arkkitehtuurilehti *Archis* 2005:1 sisältää AMO:n lehtileikkeistä koostaman ’paranoidin pastissin’ viimeaikaisten tapahtumista, 80–85.

19. Bert de Muynck, ’Ground Euro. European union is hot! Without any doubt’, *Mediamatic* (todennäköisesti kesä-heinäkuu 2005), www.mediamatic.net/article-200.9534.html (noudettu 5.7.2005).

20. Guy Verhofstadt, ’How to Develop a Real Quartier Européen’, puhe 22.4. 2002, www.europeanbc.com/new/pages/belgium1.htm.

21. *Brussels, Capital of Europe. Final report* (2001), www.studioopencity.org/E/bxlueurop.html (noudettu 3.3.2005). Ryhmään kuului yritysjohtajia, toimittajia ja taiteilijoita. Tieteellistä puolta edustivat ranskalainen organisaatiososiologi Michel Crozier, puolalainen sosiaalishistorian tutkija Bronislaw Geremek ja brittiantropologi Maryon McDonald. Eurokorttelien arkkitehtuurista esim. Bert de Muynck, ’Ground Euro verdient beter’, *De Standaard* 3.2.2003.

22. Huonon resoluution vuoksi yhdestä sanasta ei saa selvää.

23. Lipusta ja EU-symboliikasta Reinier de Graaf & Rem Koolhaas (2004) ’€-conography. How to undo Europe’s iconographic deficit?’, teoksessa *Content*, 376–391.

24. http://europa.eu.int/comm/dgs/press_communication/facts/fact_001_en.htm (noudettu 3.5.2005).

25. ’Bildersprache für ein gemeinsames Europa’, 1.6.2005. *Deutschlandradion Kultur*, www.dradio.de/dkultur/sendungen/kulturinterview/382049/ (noudettu 26.7.2005).

Eurosirkusteltan raidoitus mukailee ehdotusta EU:n viivakoodi -lipuksi. Kuva: Hans Werlemann.

rin täytyy ylittää omat rajansa” on siis toteutunut ainakin ammattikunnan joidenkin jäsenten kohdalla.²⁶

Eurosirkusteltoa ”EU-slummissa”

Euroopan historiaa, kulttuuriperintöä ja identiteettiä on käsitelty EU:n puitteissa monella tasolla ja tavalla.²⁷ Myös Hollanti pyrki puheenjohtajakaudellaan ottamaan vakavasti eurooppalaisuuden käsitteen analysoimisen.²⁸ Vuonna 2004 järjestettiin viisi konferenssia, joissa pohdittiin Euroopan ideaa, arvoja ja historiaa.²⁹ Tämän ohella Eurooppaan liittyvien mielikuvien pohtiminen yritettiin saada laajojen kansanjoukkojen asiaksi: Hollannin televisio ajoi pitkän lenkin erityisellä Eurooppa-bussilla ja tutkaili mielialoja varsinkin uusissa jäsenmaissa. Kansalaisten mielenkiinnon herättämiseksi EU-ministerien epävirallinen aivoriikki suunnitteli lokakuussa 2004 jopa pyytävänsä Hollannin *Big Brother* -viihdeohjelmaa tuottanutta yhtiötä järjestämään eurovisiotyylisen EU-debatin.³⁰ Ironisesti juuri samassa kuussa hollantilaisten sananvapaudesta huolestunut *Big Brother* -niminen kilpailu ”palkitsi” Hollannin EU-komissaarin Frits Bolkesteinin huonoin virkamies -tittelillä.³¹

Eurosirkusteltan tehtävä oli olla näkyvä osa identiteettikeskustelua. Sitä esiteltiin

aluksi kutsuseminaarissa, jonka järjestelyihin osallistui myös Tony Blairin (teltan kuvapaneelissa saanut määreen ”The Right Honourable”) suojeluksessa perustettu brittiaivoriikki Foreign Policy Center. Lehdistötiedote kertoi seminaarista seuraavaa:

”Symposiumi tutkailee vastakkaisia käsityksiä saattamalla ’eurooppalaiset’ kohtaamaan ’ei-eurooppalaisten’ näkemyksiä. Kumpunkin tapahtumat pyrkivät yhtäältä antamaan kuvan meitä odottavasta työstä ja toisaalta osoittamaan, miten valtavasti tutkimattomia mahdollisuuksia Euroopan imago sisältää.”³²

Pelkästään näyttelyn sijainti tarjosi ainakin mahdollisuuden miettiä joidenkin kohtaamisien epätasa-arvoisuutta ja monumenttien, vallan ja unohtamisen politiikkaa: yhdellä puolella telttaa oli massiivinen *Parc du Cinquantenaire* televisiosta tuttuine riemukaarineen, jonka Belgian kuningas Leopold II (1835–1909) pystytti siirtomaa-Kongosta puristamallaan rahoilla. Afrikkalaisiin kohdistuneet kolonialistiset julmuudet ovat pitkään olleet belgialaisen historiantutkimuksen tutkimaton alue.³³ Puiston Belgian nationalismia juhlistavien sankaripatsaiden ja vanhojen rakennusten ero räikeään muovitelttaan oli selkeä, samoin kuin kontrasti toisella puolella telttaa sijaitseviin eurokortteleihin. Oman historiallisen lisänsä antoi,

26. *Archis* 2005:1, kansi.

27. Heikki Mikkeli (2005) ’Euronationalismi’, teoksessa Jussi Pakkasvirta & Pasi Saukkonen (toim.), *Nationalismit*, Porvoo: WSOY, 418–435.

28. Esim. Atzo Nicolai, ’Europe – what use is it to me’, puhe 7.4.2004 www.minbuza.nl/default.asp?CMS_ITEM=7ECAC624C70648D19C4DDFF944A31020X3X61499X16 (noudettu 26.7.2005).

29. *Europe. A beautiful idea? The Debate on the idea of Europe by Dutch EU Presidency* (2004), Nexus institute, www.nexus-institute.nl/ (noudettu 26.7.2005).

30. ’Drie maanden Europa mit lijn 25’, www.nos.nl/lijn25; Brian Johnson, ’Big brother’ to stage EU debate, *eupolitix.com* 6.10.2004, www.eupolitix.com/EN/News/200410/5cf1d760-830b-4471-8ff7-ed429e46701a.htm (noudettu 28.7.2005).

31. www.bigbrotherawards.nl/ (noudettu 1.9.2005).

32. Hollannin EU-puheenjohtajakauden sivuilla www.eu2004.nl/ on näyttelyn tiedotteita, virallisia puheita ja kuvia.

33. Esim. Adam Hochschild (1999) *King Leopold’s Ghost. A Story of Greed, Terror, and Heroism in Colonial Africa*. Boston, New York: Mariner Books.

että telta oli sijoitettu suosittuun mielenosoituspaikkaan. Vain hieman aikaisemmin Brysselin asuntoministeri Alain Hutchinson oli pystyttänyt samaan kohtaan jättiläiskokoisen valokuvan huonokuntoisesta wc-pytystä.³⁴ Kuva symboloi kaupungin vanhan rakennuskannan ongelmia, mutta sen välityksellä lähti palautetta myös Brysseliä raiskanneille EU-instituutioiden rakennuttajille. Luoti tiesi paikkansa. Jo Koolhaas oli kuvailut vuoden 2001 aivoriihen raportissa EU-toimielimiä sanoilla latteus ja megalomania, ryhmän belgialainen taiteilija Francois Schuiten puhui traumasta ja myös sanoo pommi käytettiin.³⁵

Tätä brysseliläisten – ja luonnollisesti laajemmin EU-kansalaisten – ja EU-instituutioiden vastakkainasettelua ärhäkän eurosirkusteltan toivottiin vähentävän. Hollannin Eurooppa-ministeri Atzo Nicolai puhui sen avajaisissa peräti taistelusta apatiaa vastaan. Paradoksaalisesti telttapaikan valinta kuitenkin ilmensi sitä, mistä EU-hallintoa usein syytetään: pienen ihmisen unohtamisesta. Eihän politiikasta kiinnostumattomilla brysseliläisillä – saati laittomilla maahanmuuttajilla – juuri ole asiaa hallintokortteleihin. Sitä paitsi näyttelyn miltei yksinomaan englanninkieliset tekstit rajoittivat sanoman ”EU for all” ymmärtämistä.

”Eppinen kertomus” Big Brotherin katsojille

Koolhaasin lausuntojen perusteella eurosirkustelttaan oli hahmoteltu nyky-Euroopan skitsofreeninen tila. Hänen uutisoitiin sanoneen, että ”toimimme kentällä jota polarisoivat äärimmäinen rahvaanomaisuus, hedonismi, häpeämättömyys ja markkinavetoinen modernisaatio.”³⁶ Teltan avajaiskuvissa hymyilleen Romano Prodin mukaan kyseessä oli älyllinen provokaatio.³⁷

Millainen oli *The Image of Europe* -näyttelyn konkreettinen sisältö? Sen aineisto oli järjestetty väljän kronologian mukaan, joka alkoi alkuräjähdyksestä ja päättyi Irakin miehitykseen. EU:n historia oli periodisoitu otsikoilla ”sankaruus ja viekkaus” (1945–92), ”näkyvyys ja haavoittuvuus” (1993–02), ”uhat ja mahdollisuudet” (2002–04). Kieli poskessa tehdyssä tulevaisuudenvisiossa

”Tästä lähtien EU on robkea, suorapuheinen, suosittu...” totesi kuvassa mikrofonin puhuva Rem Koolhaas syyskuussa 2004. Taustalla *The Image of Europe* -paneelia. Kuva: Hans Werlemann.

kaavailtiin kiinaa EU:n viralliseksi kieleksi vuonna 2012 ja ennustettiin EU:n vuonna 2015 laajentuvan Pohjois-Afrikkaan ja Lähi-itään, jolloin nimikin muuttuisi pelkäksi Unioniksi.

Eri taidesuunnista vaikutteita ottanut kuvakavalkadi esitti eurooppalaisen taitteen huippuja, demokraattisia uudistuksia ja skandaaleja. Se esitti EU-kriittisiä näkemyksiä eikä karttanut ikäviä asioita, kuten Espanjan inkvisitiota, teollisen vallankumouksen lapsityövoimaa, Jacques Santerin komission tuhoa vuonna 1999 tai vaikka sitä, että osa Euroopan johtajista lähti Irakin sotaan kansalaisvastustuksesta huolimatta. Kuvata-solla esimerkiksi Kofi Annan, Irakissa kidutetut vangit ja Madridin pommi-iskut kohtasivat toisensa. Poliitikkojen, julkkisten, ideologioiden, anonyymien kansalaisten ja kansanjoukkojen lomassa oli lukuja muun muassa eri maiden väestön yhdyntätiheyksistä ja itsemurhista. Samoin kerrottiin, että Legojen

34. Kuva on täällä: www.alainhutchinson.be/ (noudettu 10.5.2005). Nykyisin Hutchinson on sosialistiryhmän europarlamentaarikko.

35. *Brussels, Capital of Europe* (2001), 26.

36. Elinor Blair, 'Communicating the EU – with Dutch style', *EUPolitix.com* 14.9.2004, www.eupolitix.com/EN/ (noudettu 21.4.2005).

37. 'European Circus Sets up in Brussels', *tiscali.europe* 15.9.2004. <http://europe.tiscali.co.uk/index.jsp?section=eufunding&level=detail&content=239030> (noudettu 7.5.2005).

tuotanto alkoi Tanskassa vuonna 1934 ja että Hollannin ensimmäinen McDonalds avattiin vuonna 1971. Suomen kohdalla huomioitiin naisten varhainen äänioikeus, kuten myös muun muassa ilmakitaran soittokilpailu, kännykät – ja sauna. Osasta materiaalia katsojan saattoi olla vaikea hahmottaa aitoutta tai alkuperää saati sitä, oliko tavoitteena mahtipontinen onttous vai sen parodia: ”Whatever the Weather – We Only Reach Welfare Together” todettiin propagandahengen laaditussa julisteessa. Esillä oli myös 80 000 sivua EU-lakeja.³⁸

Euroopan kansalliset tarinat ja myytit esiintyvät tutkimuksissa ja selvityksissä, tiedotusvälineissä sekä EU:n toimielinten ja jäsenvaltioiden tuottamassa aineistossa – puhumattakaan taiteesta, viihteestä ja matkamuisto- tai muistiteollisuudesta. Eurosirusteltaan oli lainattu elementtejä suunnitteen kaikista näistä. Yksi kommentoija epäili kollaasin syntyneen niin, että yliaktiivisille teineille olisi annettu leikeltäväksi kasa kuvalehtiä. Vaikutelmaa AMO:n muutenkin suosimasta kopiokonehistoriasta lisäsi, että sanomalehdistä, televisiosta, raporteista ja muista lähteistä hankittuja kuvia ja historiallisia dokumentteja oli aseteltu limittäin – ja manipuloitu. Esimerkiksi enkelin siivet saanut Anna Lindh kontrastoitui lukuisten ryhmäkuvien pönäköihin pukumiehiin, jollaisia näyttelyn avajaisissakin taas tavattiin. Teltassa törmäsivät korkea ja matala, arvokas ja brutaali. Se toi mieleen tilateoksen, koska mukana oli ääntä ja liikkuvaa kuvaa. Kaoottisuuden oli tarkoituskkin hämmäntää, vaikka sitä jäsensivät lyhyet tietoiskut.

Nousuhumalasta mahalaskuun?

Teltan avaamisen aikoihin Koolhaas sanoi haluavansa kokeilla, miten eepisen kertomuksen esittäminen onnistuu soundbite-aikakautena. Hän antoi ironisia lausuntoja, joilla on taipumus kääntyä itseään vastaan varsinkin virallisemmissa yhteyksissä. Koolhaasin uutisoitiin myös todenneen, että hänestä oli ”syvästi tuskallista, ettei hänenkaltaisensa keskivertointellektuelli tiedä yhtään mitään Euroopasta”.³⁹ Lisäksi hän kertoi, että teltalla koettiin puhutella tosi-tv-ohjelma *Big Brotherin* -katsojia. Epäselväksi jäi, keitä

näillä ainokaisen mieltymyksensä perusteella yhteen niputetuilla ihmisillä lopulta tarkoitettiin. Selväksi sen sijaan tuli, etteivät ainakaan keskivertointellektuellit olleet Koolhaasista samaa joukkoa kuin *Big Brother* -fanit. Pelkkä ilmaisu paljastaa, että kohderyhmä oli huonosti mietitty: sellaisessa kansallisuuksien, uskontojen ja poliittisten mielipiteiden Baabelissa kuin Bryssel on lähes surkukupaisaa ajatella varsinaisesti suuntaavansa jotain näin epämääräisesti määritellylle kadunmiehelle tai -naiselle. Sen sijaan telttaan astuneet historiasta ja politiikasta kiinnostuneet vierailijat saattoivat ehkä tuntea älyään tai tiedontasoaan loukatun.

Monenlaiseen elävään kuvaan tottuneista näyttely oli kenties tylsä, näkyihän kuvien hahmoja liikkuvina myös filmeissä, televisiossa tai tietokonepelien virtuaalimaailmassa, joista viimeisimmässä niitä saattoi päästä itse ohjailemaankin. Aktiiviset museokävijät olivat tottuneet aitoihin esineisiin, eivät suureen määrään kaksiulotteista kopiopintaa. Fiktio ja faktan rajan hämärtyksen vuoksi teltan valistustehtäväkin kärsi. Kaunotaiteellisia elämyksiä tarkoituksellisen epäesteettisestä esillepanosta ei irronnut. Ankeutta ja antimuseomaisuutta lisäsi, ettei tarjolla ollut tavanomaisia museopalveluita kuten kahvilaa tai kauppaa. Monitoreista pauhaavat uutiskatsaukset olivat viimeinen niitti kalseuteen.

Julkisuudessa näyttelyä luonnehdittiin yhtäläillä briljantiksi kuin typeräksi. Vaikka teltta viritti esille kommentteja Eurooppa-mielikuvista ja historiakäsityksistä, useimmin toimittajat vain kuvailivat sisältöä omin sanoin, mikäli eivät lainanneet lehdistötiedotteita tai toisiaan. Moni raportoi erityispiirteensä oman maansa esilläoloa: ”Suomen imagoa esitellään Brysselissä homokuvilla” otsikoi *Helsingin Sanomat*, viitaten mukana olleen Tom of Finlandin töihin. *Eesti Ekspress* totesi Virosta esillä olleen muun muassa *Playboyssa* esiintyneen kolmihyppääjä Ineta Radevican ja prostituution. Tsekkiradio listasi teltassa seikkaileviksi entisen pornotähden Dolly Busterin, Jaromir Jagrin, Martina Navratilovan, kosmonautti Remekin ja presidentti Klausin. Maan valtiollinen tietotoimisto luetteli myös mitä Slovakiasta ker-

rottiin. Kristillisdemokraattien europarlamentaarikko Pál Schmitt valitti, ettei näyttely antanut oikeaa kuvaa Unkarin nykyasutuksista eikä kulttuuriperinnöstä. Hän protestoi Ciccolinan, Terminaattorin ja valkokaulusrikollinen Attila Kulcsarin läsnäoloa, sekä entisen pääministerin Peter Medgyessyn esittämistä vakoojiana. Puolassa äärikatoliset suuttuivat kuvasta, jossa paavi näytti sulkevan silmänsä miesparin syleilyltä. Liettuassa saman teeman tiimoilta syntyi pedofiakeskustelu. Italian tietotoimisto puolestaan otsikoi näyttelyn esittelevän Eurooppaa Rooman valtakunnan tavoin.⁴⁰ Jonkinlainen nurkkapatriotismin tai välinpitämättömyyden merkki lienee, mikäli teltta ei ylittänyt kansallista uutiskynnystä. Toisaalta varsinkin vanhoille ja isoille EU-maille näyttely oli vain pisara julkisen keskustelun meressä.

Kokonaisuudessaan Koolhaasin imago-tutkielma kohtasi ymmärrystä ja huvittuneisuutta, mutta sai vastaansa varsinkin eurokeptikkoja, äärioikeistolaisia, kiihkokatolisia ja Raamatun ennusmerkkien tulkitsijoita. Näyttelyä pidettiin sekä antiamerikkalaisena että euroimperialistisena.⁴¹

Kukaan ei yrittänyt analysoida telttaa Koolhaasin Salvador Dalilta lainaaman metodin (*paranoid-critical method*) avulla. Siinä ”väärää faktoja” sekoitetaan oikeisiin ja käsitteitä kierrättämällä saadaan aikaan uutta.⁴² Sen sijaan syksyn 2004 aikana näyttelyn seinille ilmestyi virheitä oikovia lappuja. Erityinen kiista syntyi Jean Monnet’n suuhun laitetuista väärästä lausunnosta, jonka mukaan ”Euroopan kansakunnat pitäisi ohjata supervaltioon ilman että kansalaiset ymmärtäisivät mitä on tapahtumassa”. Tästä virheellisestä sitaatista Koolhaas ja näyttelyn asiantuntija Mark Leonard (Foreign Policy Center) joutuivat jopa esittämään julkisen anteeksipyyntöä. Se, että teltassa soi Espanjan yhteydessä Francon ajan kansallislaulu, vielä vähensi luotettavuutta.⁴³ EU-kriittisyyden uskottavuutta murensi, että moni mielsi yksityisajattelijana esiintyneen Koolhaasin eurobyrokratian osaksi. Hänen syytettiin haaskaavan ”meidän verovarojamme”, kuten unkarilainen verkkokeskustelija ja Hollannin rahoittamaa hanketta virheellisesti kommentoi.

Pedagoginen ajatus, että historiasta voi oppia, paljastui hieman yllättävässä yhteydessä, kun belgialainen äärioikeistolainen europarlamentaarikko teki komissiolle kysymyksen teltan tilaajista, kustannuksista ja joistakin sen väitteistä. Romano Prodin vastaus korosti moniäänisen, vapaan keskustelun merkitystä Eurooppa-projektissa: ”me opimme tietämään paremmin, mitä haluamme, kun huomaamme, että pidämme tai emme pidä esitetyistä kuvista. Tämä on hyväksi Euroopalle ja kansalaisten osallistumiselle eurooppalaiseen projektiin.”⁴⁴

38. Teltan esittelystä esim. Richard Carter, 'EU circus rolls into town', *euobserver.com*. 14.9.2004 www.euobserver.com (noudettu 7.5.2005); Sabine Verhes, 'L'Europe à nu et en images', *La Libre* 21.9.2004.

39. Blair (2004).

40. Petteri Tuohinen, 'Suomen imagoa esitellään Brysselissä homokuvilla. EU-korttelien näyttelyssä Suomi tulee tutuksi eukonkannon ja itsemurhien maana', *Helsingin Sanomat* 16.9.2004. Artikkelin käsitteli näyttelyn muutakin sisältöä. Ks. myös esim. Tarmo Vahter, 'Brüssel tutvustab Eesti seksiäri', *Eesti Ekspress*, 7.10.2004; 'Un architecte hollandais présente la Tchèque à Bruxelles', <http://www.radio.cz/fr/infos/58129> (noudettu 26.7.2005); Rem Koolhaas presents his view of EU including Czech Republic, *CTK* 13.9.2004; 'Dutch Jackass Art Clown Leads Three-Ring Political Circus', *Pestiside.hu* 24.9.2004, http://www.pestiside.hu/archives/dutch_jackass_art_clown_leads_threering_political_circus000136.php (noudettu 11.5.2005); Rafaële Rivaïs, 'L'architecte Rem Koolhaas scandalise la Ligue des familles polonaises', *Le Monde* 26.10.2004; 'Lithuanian Bishops Concerned with Protection against Sexual Abuse of Minors', *Catholic Church in Lithuania*, <http://www.lcn.lt/en/bl/news/?newsid=1302> (noudettu 26.7.2005); 'EU: Exhibition represents Europe like the Roman Empire', *ANSA* 14.9.2004.

41. Franck Biancheri, 'A Euro-Imperialist exhibit at the heart of the European institution', *euobserver.com* 8.10.2004, <http://euobserver.com> (noudettu 7.5.2005); Alan Franklin, 'The EU Superstate. Future Base for Antichrist', *Prophetic Observer*, December 2004, www.swrc.com/subscriptions/po/2004/december.htm. Kirjoitus poiki kesäkuussa 2005 amerikkalaisten ruohonjuurikonservatiivien [Free.republic.com](http://www.free.republic.com) -sivuille yli sata kommenttia.

42. Koolhaas (1978).

43. Esim. Stanley Crossick & Max Kohnstamm, 'Monnet's vision of Europe aimed at finding a way out of conflict'. *The Financial Times* 24.11.2004; Joëlle Kuntz, 'Encore du faux Monet', *Le Temps* 26.11.2004.

44. Philip Claeysin kysymys komissiolle (27. 9. 2004): www2.europarl.eu.int/omk/sipade2?SAME_LEVEL=1&LEVEL=4&NAV=S&LSTDOC=Y&DETAIL=&PUBREF=-//EP//TEXT+WQ+E-2004-2350+0+DOC+XML+V0//FI ja Prodin vastaus (19.11.2004): http://www2.europarl.eu.int/omk/sipade2?L=FI&OBJID=91519&LEVEL=4&SAME_LEVEL=1&NAV=S&LSTDOC=Y.

1933: Adolf Hitler is sworn in as Chancellor of Germany, marking the beginning of the Nazi regime.

Alvin Karpis
"This is what I did for you, America. I saved your country from a Communist takeover." - Karpis, 1935

126
Werner Thomsen
Nazi General receiving the Iron Cross from Adolf Hitler.

1938: British Prime Minister Neville Chamberlain signs the "Munich Agreement," which hands over Nazi-occupied Czech lands to Germany. Upon returning to Britain Chamberlain famously declared that he had secured "peace for our time."

1930s: The Nazis initiated an eugenics program, with the goal of engineering a "pure" Aryan race. During 1934 and 1935 laws were passed that forced thousands of people deemed as mentally "deficient" and all forms of incestivity of the nation's population to be outlawed.

1907
СРОЧЕНОСЕН
1907

1937: Luftwaffe captain Göring displays the Iron Cross to German soldier Pöschel.

The Image of Europe. Kuva: Hans Werlemann.

Näyttelyn alussa Atzo Nicolai oli todennut Koolhaasin olevan erityisen sopiva ”stimuloimaan poliitikkoja ja yleisää tutkiskelamaan Euroopan unioniksi kutsuttua projektia.” Tänäpä Hollannin pysyvä edustus Brysselissä ei kuitenkaan tiedä maalleen 400 000 euroa maksaneen teltan sijaintia, eikä sitä onko näyttelyn avajaisten aikaan kaavailtu Euroopan kiertue toteutumassa. Asiasta ohjataan kysymään suoraan Koolhaasin Rotterdamin toimistosta.⁴⁵ Se ei reagoi sitkeisiin sähköpostitiedusteluihin.⁴⁶

Internetistä onnistuin selvittämään, että osia näyttelystä oli esillä vuosien 2004–05 taitteessa myös Münchenin Haus der Kunstissa. Esillepano tosin oli erilainen: esimerkiksi kansalliset osiot oli sommiteltu kukin omaan, vanhanaikaiseen kultakehykseen ja ripustettu vierekkäin omaan huoneeseensa. (Länsi-)Saksassa kokonaisuus sai runsaasti myönteistä palautetta. Ehkä museopuutteet vaikuttivat siihen, että – toisin kuin Brysselin kohdalla – moni näyttelystä kirjoittanut oli taidekriitikko tai tutkija, eikä teokseen suhtauduttu faktalaatikkona. ”Visionäärinen keitos” ja ”poikkiteieteellinen projekti paremman maailman puolesta” ylsivät arviot, joista jotkut sortuivat innostuksessaan täysin kritiikittömään kehumiseen. Alkuperäinen idea keskustelun herättämisestä tuntui siis Münchenissä toimivan ainakin julkisessa vastaanotossa: kirjoittajat erittelivät näyttelyn tietoisien propagandistisia ja kaupallisia elementtejä, henkilökulttia ja speaktaakkelimaisuutta. Samoin pohdittiin Saksan historian kipupisteitä ja Euroopan suhdetta muuhun maailmaan.⁴⁷

Tämän jälkeen näyttelyn suppeampi versio oli toukokuussa 2005 esillä Rotterdamin kaupunginkirjastossa. Sen tiedotettiin antavan hollantilaisille eväitä Euroopan perustuslakia koskevaan kansanäänestykseen.⁴⁸ Muita vastaanottajamaita teltalle ei tiettävästi ole ilmaantunut.

Voi toki kysyä, miksi ainakaan itseriittoisten kansallisten projektien rakentajat toivottaisivat tervetulleeksi mahdollisesti ylimieliseksi koetun anarkistis-ironisen näyttelyn, jonka sirpalemainen tieto sisältää vähemmän mairittelevia tai virheellisiä yksityiskohtia. Ainakin teltan montypythonmainen ote

menneisyydestä poikkesi tyylistä, jolla moni uusi jäsenmaa esittäytyi EU:n laajenemista käsittelevässä suuressa kansanjuhlassa Brysselissä vuonna 2004: pienissä kojuissa oli esillä historiallisia symboleita, kansallista historiaa ja paikallishistoriaa, tietoja nähtävyyksistä, perinneruokia ja -käsitöitä. Näitä uudet EU-kansalaiset esittelivät kansallispuvuissaan, mahdollisesti kansanmusiikin siivittäminä. Tällaisesta representaatiosta kansanjuhlassa erottui Belgiasta turvapaikkaa hakeneen suomalaisen aseistakieltäytyjän, Jussi Hermajan kansalaisoikeuskampanja: vankipukuisten belgialaisaktivistien materiaalinjakopiste oli koristeltu huomiota herättävällä banderollilla ”Free Finnish political prisoners”.⁴⁹

Historia, viihde ja hyvä mieli

Eurosirkustelulta sisälsi viittauksia seinälehtiin, pop-taiteeseen, historiallisiin panoraamoihin, aarrekammareihin, evoluutiogallerioihin ja näyttelytoimintaan ylipäätään. Vaikka varhaiset, maksulliseksi kansanhuviksi tarkoitettut kokoelmat yleensä pysyivät erossa poliittisesti kiistanalaisista teemoista, jotkut niistä – Koolhaasin tapaan – käsitelivät yhteiskunnallisia asioita ja sosiaalisia ongelmia. Näiden esittämiseen kytkeytyen eurosirkustelulta saattoi havahduttaa miettimään eurooppalaista museolaitosta kansallisten kertomusten pönkittäjänä ja sen tapaa käsitellä ja luokitella siirtomaiden esineistöä, asukkaita ja eläimiä. Teltta toi myös esille marginalisoituja teemoja, kommentoiden sitä kuka kelpaa historiaan. Samoin se pyrki ottamaan vakavasti kuvat ideologisen legitimaation välineenä.

Näyttelyn kadottua katukuvasta historian kansanomaistamisesta kiinnostuneilla on mahdollisuus suunnata Brysselissä kuudettatoista vuotta toimivaan Mini-Eurooppaan. Pääsylipun lunastaneet voivat käyskennellä ”vanhan mantereen kauneimmissa kaupungeissa”. Toimintaa kaipaavat näkevät Berliinin muurin kaatuvan tai Vesuviuksen purkautuvan. Tässä pienoismallimaailmassa Suomea edustaa yhtäältä Olavinlinna, toisaalta saunan laiturilta uimaan menevä alaston naisnukke. Nappia painamalla nukken on tarkoitus liikkua laiturilta järveen ja

takaisin. Vierailuajankohtanani elektroniikka oli rikki: naisuimari oli jumiutunut minijärven pinnan alle. Tähän verrattuna Koolhaasin joissain tahoissa ärtymystä herättänyt suomikuva Tom of Finland -piirroksiin esitteli maatumme ainakin hieman monipuolisemmin.

Mini-Eurooppaan avattiin vuonna 2003 EU:n historiaa käsittelevä ”interaktiivinen ja hauska” Spirit of Europe -osio. Vanhan perusnäyttelyn tavoin sekään ei ole aiheuttanut eurosirkusteltan kaltaista polemiikkaa, vaikka puisto jopa ilmoittaa olevansa Euroopan unionin suojeluksessa. Selitystä kiukkuisten reaktioiden puutteelle voinee hakea siitä, että todennäköisesti Mini-Eurooppa mielletään Disneylandin kaltaiseksi viattomaksi vapaa-ajan toiminnaksi, ei europropagandaksi.⁵⁰ Se, että monet tiedot ja asiat puuttuvat sieltä, ilmeisesti myös ärsyttää vähemmän kuin Koolhaasin tapa nostaa esille negatiivisia asioita.

Sekä eurosirkusteltta että Mini-Eurooppa popularisoivat historiaa. Erilaisuudestaan huolimatta molemmat jakavat ajatuksen yhteisyyden ja erityisyyden samanaikaisen kokemuksen tärkeydestä. Koolhaasilla tämä dialogi kytkeytyy ideaan mosaiikkimaisesta Euroopasta, jonka raitalippuun integroidaan jäsenvaltioiden symbolivärit. Mini-Euroopan perustaja Thierry Meeús painottaa, miten erimaalaiset kävijät kokevat myönteiseksi sen, että he näkevät muiden maiden rakennusten joukossa omia maamerkkejään. Mutta jos Mini-Eurooppa muistuttaa hattaran syönnin aikana syntyvää euforiaa, käynti eurosirkusteltassa rinnastuu liiallisesta hattaran ahmimisesta seuraavaan epämääräisen huonoon oloon. Telta ei ydinpommi- ja hakaristikuvineen muokannut historiasta mukavia puitteita koko perheen vapaapäivälle.

Vaikka eurosirkusteltassa oli puutteita, kliseitä ja ärsyttävyyksiä, sitä voi tervehtiä poikkeavana yrityksenä käydä Eurooppakeskustelua. Ainakin telta tarjosi aineksia eurooppalaisuuksien sisältöjen miettimiseen.⁵¹ Huolimattoman sisällöntuotannon ohella ongelmia kuitenkin aiheutti, että

näyttelyllä oli liian monta päämäärää ja kohderyhmää. Koolhaasin skitsofreenisen Euroopan ohella paljastuivat skitsofreeniset näyttelyntekijät: yhtäaikainen esiintyminen taiteilijana, mediakriitikkona, historiankirjoittajana, visionäärinä, identiteetinrakentajana ja imagokonsulenttina on tuhoon tuomittua – varsinkin jos yhtälöön lisätään yritys kaiveerata sekä kansanmiesten että huippupoliitikkojen kanssa. Tätä mahdottomuutta dokumentoi osaltaan Hollannin puheenjohtajakauden kotisivuille jossain vaiheessa ilmestynyt lisäys: ”Tietäen että ensimmäinen versio näyttelystämme *The Image of Europe* sisälsi joukon asiavirheitä, pyydämme yleisöä saattamaan tietoomme minkä tahansa havaitsemansa virheen. Voitte lähettää huomionne osoitteeseen corrections@oma.nl.”

Sähköpostin kirjoittaminen yksityiselle arkkitehtitoimistolle – vailla takeita vastauksesta – lienee jotain aivan muuta kuin näyttelyn alkuaikoina kuulutettu Eurooppa-kansalaiskeskustelu ja sota apatiaa vastaan. Eurosirkusteltta vaikuttaakin päätyneen jossain määrin irvikuvaksi alkuperäisestä tarkoitteestaan, vähän samaan tapaan kuin kuolleista heräävät hahmot Stephen Kingin kauhukirjassa *Uinu, uinu lemmikkini*. ■

45. Sähköpostiviesti 29.4.2005. Frits Kemperman, Hollannin pysyvä edustusto Brysselissä.

46. Kysymykseen telttavalokuvien käyttöoikeuksista OMA vastasi heti, yrittäen veloittaa Hollannin ulkoministeriön mediapalvelusivujen ilmaisista pr-kuvista 50 euroa kappale (sähköpostiviestit 12.5.2005. David van der Lee, OMA ja Frits Kemperman).

47. Lehtileikekokoelma *Das Bild Europas*, Haus der Kunst.

48. <http://www.bibliotheek.rotterdam.nl/Content/Nieuws.cfm?ID=1507> (noudettu 6.5.2005).

49. Joulupukki ja tontut esiintyivät kampanjan joulumielenosoituksessa Brysselissä 2004. Kuvia tästä tapahtumasta, kuten myös esimerkiksi julisteesta ”Welcome to Finland where refusing to kill is a Crime” on täällä: <http://www.motherearth.org/photo.php>.

50. Mini-Euroopan perustaja Thierry Meeús on sanonut, että hänen tarkoituksenaan on luoda myönteinen käsitys EU:sta (sähköpostiviesti 5.8.2005). *Spirit of Europe* – mainos (2005) ja www.minieurope.com/. Puistoa koskevien tietojen päivittämisestä ja kävijäkokemusten kertomisesta kiitän Riitta Mäkeä ja hänen Eeva-tytärtään.

51. Suomalaisten suhteesta eurooppalaisuuteen esim. Ville Karjalainen (2005) 'Me ja me', *Museo* 2, 10–15.